

In memoriam

Tone Ferenc (1927-2003)

V lanskem 26. oktobru nam je nenadna bolezen, dobesedno sredi ustvarjanja, v sedemdesetem letu življenja vzela prof. dr. Toneta Ferenca, vodilnega in najbolj plodnega slovenskega zgodovinarja obdobja druge svetovne vojne. Distinkcija med zgodovino narodnoosvobodilnega boja in zgodovino druge svetovne vojne na Slovenskem je v njegovem primeru velika in zelo upravičena. V slovensko zgodovinopisje tega obdobja je vpeljal vrsto tem, ki so šele razširila raziskovalno področje, ki se je gibalo dotedaj predvsem na zgodovini in (afirmativnem) ovrednotenju odporniškega gibanja, ki je po koncu vojne prevzelo oblast in se vzpostavilo kot nov politični in sploh družbeni prostor.

Tone Ferenc je bil sin Prlekije, deželice, ki se diči z vrsto markantnih mož. Rodil se je v Veržeju, v trdni kmečki družini, po materini strani je bil

povezan z rodno glasbenikov Ostercev. Tam je Sv. Miklavž 6. decembra 1927 mladi družini prinesel novorojenca. In to otroka, ki je kmalu pokazal bistrost in okretnost duha v šoli, tako da je družina odločila, da bo šel v šole. Svoje nadaljnje šolanje je začel v murskosoboški gimnaziji, a ga je prekinila vojna. Po njegovem pripovedovanju je oče sklenil, da se fant pač ne bo učil v nemški šoli. Vso vojno je tako ostal doma, duha zaposloval s še kakšno slovensko knjigo in osvoboditev dočakal kot 18-letni gimnazijec, ki je moral še v vojsko. Šele nato je lahko pospešeno dokončal gimnazijo in se po maturi vpisal na študij zgodovine na ljubljanski Prirodoslovno-matematično-filozofski fakulteti. Svojo študijsko pot je kronal z diplomom, nagrajeno s študentsko Prešernovo nagrado.

Že tedaj ga je zanimala predvsem takrat naj-sodobnejša zgodovina, se pravi obdobje druge svetovne vojne, kar kaže njegova diplomska naloga in sprva honorarna zaposlitev v Muzeju narodne osvoboditve. Svojo prvotno odločitev je ohranil vse svoje raziskovalno obdobje in je le izjemoma posegel izven tega obdobja, zato pa ga je raziskoval toliko bolj poglobljeno.

Svoje poklicne poti po diplomu v Muzeju narodne osvoboditve leta 1956 ni začel na raziskovalnem oddelku, pač pa kot arhivist. Začel je urejati gradivo iz vojnega časa, ki je po različnih poteh prišlo v muzej in nato inštitutov arhiv in še danes mnoge njegove zabeleške na mapah in analitični popisi v današnji dislocirani enoti II Arhiva Republike Slovenije spominjajo na njegovo zagnano delo, priznано z nazivom arhivski svetnik. Ob tem delu mu je raziskovalna ambicija odpirala še drugo pot. Leta 1959 so oblasti ustanovile Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, v katerega so vključile tudi arhivsko enoto dotedanjega Muzeja narodne osvoboditve. Tako je Tone Ferenc postal uslužbenec inštituta in se kot njegov raziskovalec z najvišjim znanstvenim nazivom v letu 1997 tudi upokojil. Iz arhivskega oddelka je bil leta 1961 na podlagi objavljenih raziskovalnih dosežkov premeščen v raziskovalnega. Že sredi šestdesetih je imel izdelana dva temeljna rokopisa. Prvega je pod naslovom *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945* predložil na beograjski Filozofsko-jezikoslovni fakulteti kot doktorsko

disertacijo, ki jo je obranil leta 1965, izdal pa v dopolnjeni obliki, a z enakim naslovom tri leta pozneje (prevedena je tudi v srbskohrvatski jezik). Drugi obširen rokopis *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* je objavil leta 1967 in je zanj prejel nagrado Vstaje slovenskega naroda. Od tedaj njegovega raziskovalnega dela ni mogla zmotiti niti neprostoVOLjna menjava službe (med triletno zaposlitvijo v fototeški Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani je dokumentiral mnoge fotografije iz vojnega časa), niti prevzem vodstvenih nalog po vrnitvi na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, kjer je ravnateljval kot prvi izmed zgodovinarjev – raziskovalcev. Njegovo raziskovalno polje se je razširilo na vprašanja zločinov okupatorjev, na delovanje TIGR-a v vojnem času 1940-1941, na ljudsko oblast. Njegova obsežna bibliografija (okoli 800 enot, od tega 35 knjižnih objav) kaže, da skoraj ni področja v zgodovini druge svetovne vojne na Slovenskem, ki se ga ne bi polotil na poglobljeni analitični, enciklopedični, sintetični ali poljudnostrokovni ravni. V osemdesetih letih je začel sistematično raziskovati novi dve področji, "ljudsko oblast", torej gradnjo in delovanje oblastno-upravnega sistema odporiškega gibanja, in delovanje gospodarstva v vojni. Prvo temo je zastavil poglobljeno in do izida pripeljal tri od petih zamišljenih knjig (*Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945: 1. knjiga Država v državi, Ljubljana 1987; 2. knjiga Narod si bo pisal sodbo sam, Ljubljana 1985; 3. knjiga Mi volimo, Ljubljana 1991*). Zlasti za peto knjigo, ki naj bi zajela ljudsko oblast na območju, ki je ostalo v zavezniški vojaški upravi (z veliko zbranega gradiva iz fondov zavezniške vojaške uprave), je velika škoda, da ne bo ugledala luči sveta. Iz drugega novega raziskovalnega zanimanja je omeniti vsaj obsežno razpravo *Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien (1941-1945)* v *Österreichische Osthefte* 1989/4), ki v slovenskem jeziku še ni izšla. Sodelavci pa vemo, da se je pripravljaj na obširnejšo študijo o vojnem gospodarstvu v Sloveniji in zanjo že zbral veliko gradiva iz domačih arhivov, nemškega Zveznega arhiva in arhiva v Moskvi. Nekajkrat se je lotil teme konca druge svetovne vojne na Slovenskem (npr. *Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije, v: Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977*, in *Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope, v: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, Borec 1986/12*) in stalno tudi zbiral še dodatne vire, da bi svoje raziskave zaokrožil z monografijo.

Njegovo nagnjenje h gradnji zgodovine na primarnem viru je pri delu dobilo razmaha v sodelovanju ali samostojni izdaji vrste objav virov. Tej zvrsti zgodovinarjevega dela je pripisoval velik pomen in stalno spodbujal k načrtnejšemu izdajanju virov. Hkrati so pri tem delu prišli do izraza nje-

govo veliko poznavanje arhivov, izreden spomin (ki ga je stalno uril) ter metodičnost in vztrajnost pri delu. Tako je sam pripravil vrsto dopolnitev Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov za leto 1941 (najobsežnejši v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* 1961), s sodelavci je pripravil posebno knjigo korespondence vodilnih mož slovenskega odpora iz jeseni 1942 (*Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963*), prve tri knjige (in pozneje neformalno sodeloval tudi pri ostalih) serije *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (Zdaj Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji). Povsem njegovo delo pa sta zbirki dokumentov o nacistični raznarodovalni politiki (*Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 – Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945, Maribor 1980*), in enako odmevna *Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942, Maribor 1987*, v kateri je na podlagi uradne korespondence vodilnih v okupatorjevi strukturi v Ljubljanski pokrajini in v Rimu pokazal oblikovanje italijanske okupacijske politike v Ljubljanski pokrajini. Uvod v njej je tudi najpopolnejša študija italijanskega okupacijskega sistema, kar jih imamo v slovenskem jeziku. Knjiga je leta 1993 izšla tudi v italijanskem jeziku. Med minuciozno zbranimi viri je treba omeniti tudi zbrane dokumente vodilne figure slovenskega osvobodilnega gibanja Edvarda Kardelja, ki sicer zaradi spremenjene družbene situacije nikoli niso izšli, je pa rokopis pogosto citiran.

V devetdesetih letih se je dr. Ferenc posvetil še dvema temama, ki sta predvsem nadaljevanje njegovih začetih raziskav. V razmerah, ko interpretacija zgodovinarja ni imela več takega nedvoumnega pomena, se je usmeril še intenzivneje v izdajanje virov. V zadnjih letih, od 1998 dalje, je pripravil pet tematskih zbirk virov, od katerih štiri zadevajo predvsem italijansko okupacijsko politiko s poudarkom na različnih vidikih nasilja v drugi svetovni vojni; zbirko o pobjah in usmrtnih prebivalstva na italijanskem okupacijskem območju (*"Ubija se premalo" : obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v Ljubljanski pokrajini : 1941-1943 : dokumenti, Ljubljana 1999*), o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih (*Rab – Arbe – Arbissima : konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941-1943 : dokumenti, Ljubljana 2000*), o italijanskem protipartizanskem boju v Julijski krajini (še ni izšla), o delovanju sosveta v Ljubljanski pokrajini (*"Gospod Visoki Komisar pravi ..." : sošvet za Ljubljansko pokrajino : dokumenti, Ljubljana 2002*), peta pa je zbirka virov o predzgodovini in poteku kočevskega zbora odposlancev jeseni 1943 (*Zbor odposlancev slovenskega naroda v*

Kočevju : 1. – 4. 10. 1943 : dokumenti : ob šestdesetletnici, Kočevje – Ljubljana 2003).

Vrhunec zadnjega desetletja njegovega raziskovanja gotovo predstavlja obširna študija o pobojih in usmrčitvah nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja jeseni 1943 z naslovom *Dies irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943 (Ljubljana 2002)*. Študijo je čutil kot svoj dolg k skoraj štirideset let prej napisani monografiji o narodnoosvobodilnem boju jeseni 1943. V njej je pokazal razsežnosti in potek obračuna, sodnega in izvensodnega, za dotedanjimi kolaboranti in nasprotniki osvobodilnega gibanja.

Ob takšni znanstveni uveljavitvi ga tudi pedagoško delo ni obšlo. Čeprav se je odločil, da bo ostal na 'svojem' inštitutu, ga je vabilo, da nasledi prof. dr. Metoda Mikuža na stolici za zgodovino druge svetovne vojne, pripravilo do poglobljene priprave na pedagoško delo, ki ga je kot zunanji sodelavec opravljal za štirinajst letnikov študentov med letoma 1981 in 1995, mnogim diplomantom med njimi je bil mentor. Enako dejaven je bil že od srede sedemdesetih v podiplomskem študiju. Kot mentor ali somentor je pripeljal do magistrskih in doktoratov skoraj vse danes delujoče raziskovalce tega obdobja, tudi podpisanega.

Kakor na drugih področjih je bil dr. Ferenc dejaven tudi na področju krajevne zgodovine. Temejljito kot vsako svoje delo je pripravil kar nekaj študij o narodnoosvobodilnem boju v posameznih ožjih območjih, kot so Ljutomer, Grosuplje, Ljubljana, Krško, Kostanjevica, zajemal je tudi probleme širše pokrajinske ravni (Prlekija, Prekmurje, Istra, Kamniško, Gorenjska, Štajerska in predvsem Primorska). Njegova dela v raziskovanju primorske vojne problematike presegajo zgolj krajevni pomen, saj je ta pomemben del vseslovenske podobe narodnoosvobodilnega boja. Omenimo vsaj sintetično poglavje v knjigi *Slovinci v zamejstvu, Ljubljana 1974* in *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943 : Južnoprimeški odred in Gregorčičeva brigada, Ljubljana 1983*. Če upoštevamo še res številna enciklopedična gesla, je bil dr. Ferenc eden od najbolj plodnih na tem področju zgodovine za obravnavani čas. Ko govorim o njegovem enciklopedičnem delu, mislim predvsem na Enciklopedijo Slovenije, delo, ki je moralo sredi izhajanja preživeti prehod iz enega političnega sistema v drugega, kar Ferencu kot oblikovalcu tematskega področja zelo izpostavljene tematike druge svetovne vojne na Slovenskem in piscu številnih člankov

nikakor ni olajšalo dela, saj se je koncept enciklopedije vsaj deloma spremenil.

Pokojni dr. Ferenc je bil zgodovinar, ki se ni držal le 'slonokoščene stolpa znanosti', čeprav se je politike v sodobni zgodovini branil, kolikor se je mogel. Že v sedemdesetih je odmevno nastopil kot izvedenec na sojenju nacističnim storilcem zločinov v Rižarni, ki je potekalo v Trstu leta 1976, sodeloval je v parlamentarni komisiji za preiskavo medvojnih in povojnih pobojev, bil je član komisije, ki je po nalogu parlamenta pripravila študijo za potrebe spravnopolitičnih dejanj (*Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955 : znanstveno poročilo, Ljubljana 1995*), v zadnjem času pa je sodeloval tudi v mešani slovensko-avstrijski komisiji zgodovinarjev, ki naj bi pripravila strokovne podlage za ureditev nekaterih spornih vprašanj z Republiko Avstrijo.

Poklicno življenje dr. Toneta Ferenca in v povezavi vse obpoklicne dejavnosti je težko zajeti v vsej prepletenosti. Gotovo pa je bilo delo v središču njegovega žitja do konca njegovih dni. Pred leti je rekel, da mu je dan, ko ni pogledal vsaj enega dokumenta, izgubljen. Enako zavzetost je, glasno ali tiho, pričakoval tudi od drugih. Ne glede na upokojitev smo ga videvali vsako dopoldne na inštitutu, kjer se je gnil z enakim tempom kot mnogo mlajši kolegi; popoldan in zvečer doma je domislil večino svojih zadnjih del. Le včasih smo ga pogrešili, ko so nastopila vinogradniška dela; svoj vrnjeni vinograd v bližini Jeruzalema v Slovenskih Goricah je jemal podobno resno kot zgodovinarsko delo, a vendar z vidno zadovoljno noto. Tudi pridelek je večkrat prinesel na inštitutova srečanja. Znal se je veseliti ob svojih dveh vnukih, zložiti in recitirati prigradno pesem, rojaki so mu izdali tudi pesniško zbirko.

Njegovo življenje je bilo polno in ustvarjalno, čeprav se seveda opazovalcem izven zgodovinarskega ceha lahko zdi pusto, ker je v veliki meri pogreznjeno v notranji dialog s preteklostjo. V letih, ki mu jih je usoda namenila, je Tone Ferenc naredil veliko, toliko, da bo ostal v slovenskem zgodovinospisju še dolgo, če ne za večno, zapisan po svojih delih; dokler bomo živi tisti, ki smo ga pobilže poznali, pa bo obstajal v spominu tudi kot svojstvena legenda, vzor in oseba, vredna premišljevanja.

Damijan Guštin